

DİVRİĞİ ULU CAMİ ve DARÜŞŞİFASI BEZEME ÖRNEKLERİNİN DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE GEÇEN TERİMLERLE İLİŞKİLENDİRİLMESİ

Mehmet Reşat BAŞAR¹ & Kifayet ÖZKUL²

Geliş Tarihi: 25.04.2024 Kabul Tarihi: 25.01.2025

ÖZ

Türk medeniyetlerini anlatan ve Türk dil biliminin ilk kaynağı olan Dîvânu Lugâtî't-Türk, Anadolu'yu ve Türkistan'ı boydan boya dolaşan ilk Türkolog Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı ansiklopedik bir sözlüktür. Türk halkının yazılı hafızasını oluşturan bu sözlük; edebiyat, tarih, coğrafya ve sosyoloji açısından Türk boylarının lehçeleri, kökenleri, kültür değerleri, dili, gelenekleri, örf ve âdetleri, inançları, yaşayış tarzları, sembolik değerleri, şiir, deyim ve atasözleriyle zengin bir kaynak oluşturmıştır.

ABSTRACT

THE RELATIONSHIP OF THE ORNAMENTS AT DİVRİĞİ GREAT MOSQUE AND HOSPITAL WITH THE TERMS FOUND IN DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK

Dîvân Lughât Al-Turk, the first source of Turkish linguistics, is an encyclopaedic dictionary written by Mahmud al-Kashgari, the first Turkologist who travelled throughout Anatolia and Turkestan. This dictionary, which constitutes the written memory of the Turkic people, is a rich source in terms of the

1 Prof. Dr., İstanbul Okan Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı Bölümü, resat.basar@okan.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7949-2380

2 Dr. Öğr. Gör., İstanbul Üniversitesi- Cerrahpaşa, Teknik Bilimler Meslek Yüksek Okulu, El Sanatları Bölümü, Seramik Ve Cam Tasarım

kifayet.ozkul@iuc.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5778-9557

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan zengin Türk dil bilgisi, Türk töresinde ve kültüründe yer alan kültür motifleri, Türk boy tamgaları, geometrik formlar, şekiller, yazı karakterleri, sembolik süslemelerin şekillendirdiği bezeme repertuarı, Türkistan coğrafyası ve Anadolu'nun mimari yapılaşmasında kayıt altına alınmıştır. Bu bağlamda Anadolu'daki mimari yapılarından olan ve UNESCO listesine giren Sivas Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasının bezeme unsurlarında görülen motif ayrıntıları, Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan kelimelerle karşılaştırılarak mitolojik analiz yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kâşgarlı Mahmud, “Dîvânu Lugâti't-Türk”, Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası, Sembol, Türkolog.

dialects, origins, cultural values, language, traditions, customs, beliefs, lifestyles and symbolic values of the Turkic tribes; as well as their poetry, idioms, proverbs, literature, history, geography and sociology. The rich Turkish linguistic knowledge in Dîwân Lughât Al-Turk, cultural motifs in Turkish tradition and culture, Turkic tamgas, geometric forms, shapes, fonts, decoration repertoire shaped by symbolic ornaments have been recorded in Turkestan and the architecture of Anatolia. In this article, a mythological analysis is made by comparing the the words found in Dîwân Lughât Al-Turk with the ornamental motif details of Sivas Divriği Great Mosque and Hospital, which is one of the great architectural structures in Anatolia and included in the UNESCO's World Heritage list.

Key Words: Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, Divriği Great Mosque and Hospital, Symbol, Turkologist.

Giriş

Dil, toplumların değerlerini, yaşam tarzını, dünya görüşünü, kültür yapısını gelecek nesillere aktaran ilk unsurdur. Dil olmadan bir milletin varlığı ve kültüründen bahsetmek mümkün değildir. Dil, her yönüyle bir milletin ve toplumun kültürünün aynası, medeniyetinin en önemli belirleyicisi olmuştur. Bir dilin mevcut söz varlığını analiz ederek o toplumun kültürü hakkında genel sonuçlar çıkarılabilir (Çelik, 2012, s. 24).

Her milletin yaşadığı coğrafya ve ürettiği kültür unsurları, o milletin altyapısını oluştururken dil, mimari, sanat, mitlerle diğer görsel ve duyuşal unsurlar da kitle iletişim ve aktarım zincirini oluşturmaktadır. Bu bağlamda dil, İbn Haldun'un "Coğrafya kaderdir" (Haldun, 2021, s. 17) yorumunun işaret ettiği gibi, hayat ve kültür çeşitliliği açısından sınırları belirleyen en kesin ifadedir. Nuh Tufanı'ndan sonra insan varlığını ve tarihini anlatmak açısından Sümer tabletleri, Mısır hiyeroglifleri, Babil tabletleri, Orhun yazıtları insanlığın varlığını ve tarihini anlatması bakımından önemliyse; Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugâti't-Türk'ü de Türk dili ve tarihi açısından önemli bir eser, büyük hazinedir.

Bu çalışmada Türklerin Malazgirt Savaşı sonrasında Büyük Selçuklu topraklarından son kez Anadolu'ya dönüşü, Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurması, beylikler hâlinde coğrafyaya yayılması, mimari yapılaşma sürecinde Mengücekliler Beyliği sınırları içinde inşa edilen Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasının inşası ele alınmıştır. Türk kültüründen beslenerek oluşturulan mimari ve süsleme üslubuna ait sembolik motifler incelenecek (Özkul, 2020, s.58), Dîvânü Lugâti't-Türk'te geçen Türkçe terimlerle ilgili tanımlar yapılacaktır.

Kâşgarlı Mahmud'un Hayatı

1008'de doğan Kâşgarlı Mahmud, Kâşgar bölgesindeki Adıg, Kasi, Opal gibi yerleşim yerlerini kendi vilayeti olarak adlandırması ve o dönemde kültür merkezi olan Kâşgar'da yetişmesi sebebiyle Kâşgarlı olarak anılmaktadır (Ülkütaşır, 1972, s. 132). Kâşgarlı Mahmud, Doğu Karahanlı soyundan gelmektedir. Onun soyağacına bakıldığında tarihe damga

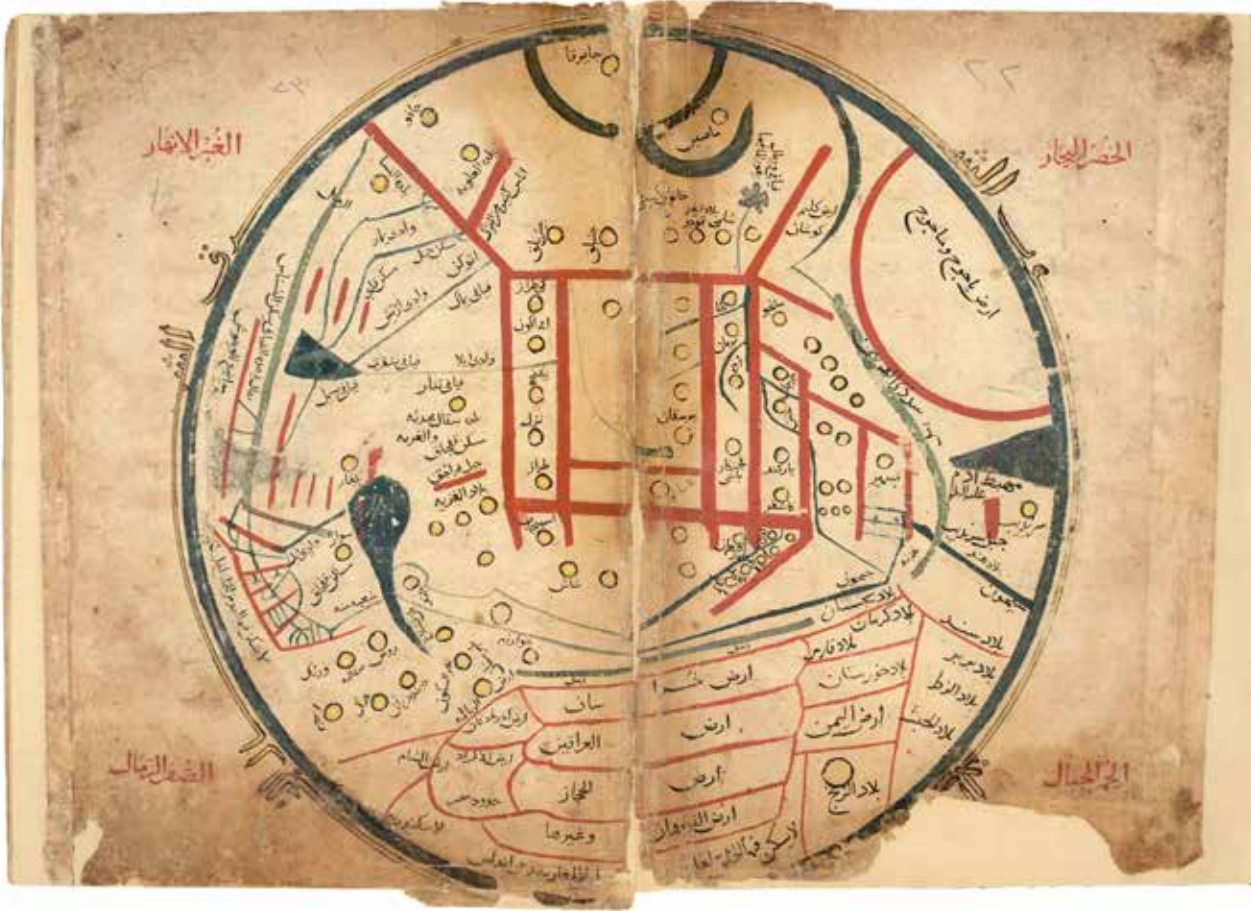
vurmuş isimler görülmektedir. Müslüman olan ilk Türk sultanı Abdülkerim Saltuk Buğra Han ve oğlu Süleyman Han büyük dedeleridir. 992'de Buhara'yı ele geçiren Süleyman Han oğlu Ebu'l-Hasan Harun Kılıç Buğra Han dedesi, Şemsüddeve Arslan İlig ünvanlı Barsgan emîri Hüseyin bin Muhammed Çağrı Tigin, Kâşgarlı Mahmud'un babasıdır (Atalay, 1985, s. 11). Annesinin Karahanlı ülkesinin ünlü âlimlerinden Hoca Seyfeddin Büzürgvar'ın kızı Bubi Rabia olduğu bilgisi mevcuttur (Ülkütaşır, 1972, s. 3).

Babası hükümdar, kendisi de şehzade olmaya hazırlanırken 1057'de meydana gelen bir kanlı darbe sonucu tüm ailesini kaybeden Kâşgarlı Mahmud; darbeden sonra kırk dokuz yaşındayken ülkesini terk edip Türkistan bölgesini adım adım dolaşarak Türk toplulukları arasında yaşamaya başlamıştır. Karşılaştığı her Türk topluluğunun konuşması dikkatini çekmiş ve duyduğu sözleri kaydederek derlemiştir. Yaklaşık yirmi yıl boyunca Türk topluluklarının dil, edebiyat, yaşayış ve geleneklerine ilişkin envanter topladıktan sonra 1072'de Bağdat'a gelerek çalışmalarını burada tamamlamıştır (Atalay, 1985, s. 14). Türkçenin gramer özellikleri ve Türk dünyasıyla ilgili verdiği bilgilerden onun, bölge coğrafyasına aşina olduğu anlaşılmaktadır.

Kâşgarlı Mahmud'un ilk eğitimini aldığı ve gençliğini geçirdiği Opal'de, Hamidiyye ve Sacıyye medreselerinde ders aldığı ünlü hocalardan Şeyh İmam ez-Zahid Hüseyin bin Halef el-Kâşgari'nin adı Dîvânü Lugâti't-Türk'te geçmektedir (Kraubayeva, 2009, s. 3).

Kâşgarlı Mahmud'un Opal köyüne yerleştiği ve buradaki son yıllarıyla ilgili bilgileri doğrulayan rivayette; Kâşgarlı Mahmud'un seksen dokuz yaşında Kâşgar'a geldiği, sekiz yıl medresede ders verdiği, doksan yedi yaşında vefat ederek Opal'deki medresesinin yanındaki mezarlığa defnedildiği belirtilmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un türbesinde bulunan ve 1091'de yazıldığı kaydedilen Tezkire-i Hazret-i Molla adlı yazmasından elde edilen bilgiye göre Kâşgarlı Mahmud, Bağdat'tan ülkesine dönerek sekiz yıl öğretmenlik yaptıktan sonra 1091'de vefat etmiştir.

Görsel 1: Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan dünya haritası
https://www.yek.gov.tr/Home/Index_n_id=166

Dîvânu Lugâti't-Türk

Dîvânu Lugâti't-Türk, Hüseyin oğlu (Mahmud el-Kâşgari) Kâşgarlı Mahmud tarafından 1068'de yazılmaya başlanmış ve 1072'de tamamlanmıştır (Atalay, 1985, s. 14). 1077'nin pazartesi günü Halife el-Muktedi'ye takdim edilen eser, İstanbul Fatih Millet Kütüphanesinde 4189 numarayla kayıtlıdır (Kaçalın, 2014, s. 536-537).

Türk kültür ve medeniyet tarihine ışık tutan Dîvânu Lugâti't-Türk, günümüzde hâlâ hazine sayılan kelimelerin açıklamaları ve destekleyici örneklerle, yazıldığı dönemin pek çok kültür özelliğine ilişkin değerli bilgiler sunmaktadır (Akün, 2022, s. 11-12).

Dîvânu Lugâti't-Türk içerdiği örnekler ve bilgilerle sözlük olmaktan öteye geçip çeşitli Türk boyları, yerleşim yerleri, inanç ve gelenekleri hakkında bilgiler vererek Türklerin yaşam felsefesini ortaya

koymaktadır. Eserde sosyal hayat, devlet politikası, destanlar, ağıtlar, baharın karşılanması, kış ve yaz tartışmaları, tıp, tedavi yöntemleri, avcılık, aşk, aşkla ilgili şiirler, doğa, kahramanlık ve bilgelik gibi çeşitli konularda Türk edebiyatının özgün örnekleri yer almaktadır. Türklerin o dönemdeki yaşam tarzını ve buna karşılık gelen dünya görüşünü yansıtan şiirler yedi heceli (4+3) dörtlüklerle, Türk alfabesinin harflerini oluşturan ve Türk lehçelerinde kullanılan on sekiz harften oluşmaktadır (Genç, 1997, s. 10).

11. yüzyılda Türkistan dünyasının dil ve kültür mirasını anlatan Reşat Genç, Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Türk coğrafyası, tarihi ve efsaneleri hakkında değerli bilgiler vermesinin yanı sıra Türk toplumunun günlük yaşamı, yiyecek ve giyecekleri, barınakları, silahları, kültür öğeleri ve ekonomik hayatı hakkında da önemli ayrıntılar sunduğunu belirtmiştir (Genç, 1997, s. 10).

Dîvânu Lugâti't-Türk, 12. yüzyılda Türk dilinin seslerine ve yapısına ışık tutan ilk ansiklopedik gramer kitabıdır. Bu kitap aynı zamanda Türk dünyasına ait söz varlığı, kişi, boy ve yer adlarının kökenleri, ayrıca tarihe ışık tutan folklor ve halk edebiyatı seçkileri açısından da önemlidir. Coğrafya ve kavimler, sosyal bilimler ve ekonomi konularında bilgi kaynağı olarak hizmet verdiği gibi aynı zamanda evrenin anlayışını da yansıtarak dönemin tıp ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi sunmaktadır.

Eserin diğer özelliği ise, Türklerin yerleşim yerlerinde yer alan dağları, gölleri, nehirleri detaylı şekilde gösteren ve bir Türk tarafından çizilmiş ilk dünya haritası olmasıdır. Batıya doğru ana referans noktası Volga Nehri olmak üzere Türkistan, Çin ve Kuzey Afrika'nın büyük bölümünü kapsayan haritada, Japonya'nın da ilk kez gösterilmesi önem arz etmiştir (Ülkütaşır, 1972, s. 99) (Görsel 1).

Hiçbir noktada Türk üstünlüğünü göz ardı etmemiş, bu konuda da milliyetçi bir vicdan sergileyen Kâşgarlı Mahmud, dünya haritasında kendi ülkesini dünyanın merkezi olarak tasvir etmiştir. Yönler, eski Türk geleneğine uygun olarak Orhun yazıtlarında yazılanlara paralel düzenlenmiş, diğer coğrafi adlar, yer adları ve ülkeler haritanın bu merkezine göre ayarlanmıştır. Türklerin yaşadığı bölgelere, Türklerin ilişki içinde olduğu diğer ülke ve milletlere verilen önem de belirtilmiştir (Ülkütaşır, 1972, s. 139).

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk'te haritayı şu şekilde tarif etmiştir: "Rum topraklarından Maçin topraklarına kadar bütün Türk topraklarının uzunluğu beş bin fersah, genişliği ise sekiz bin fersaktır. Bunların hepsi yeryüzünde dairesel şekilde gösterilmektedir." Kâşgarlı Mahmud bu açıklamasıyla Dünya'nın yuvarlak olduğunu da belirtmiştir (Akalin, 2008, s. 88).

Prof. Samoyloviç'in "O, 11. yüzyılın Radloff'udur" (Şağırova, 2002, s. 64) diye tanımladığı Kâşgarlı Mahmud, eserini derlemek üzere Bağdat'a varmadan önce birçok Türk ülkesini, Türk boyunu ve Türk kavmini dolaşırken Çiğil, Yağma, Tohsı, Oğrak, Çaruk,

Uygur, Argu, Kıpçak, Oğuz boyları gibi Türklerin önde gelen isimlerinin çadırlarında ağırlandı; buralardan binlerce söz, yüzlerce şiir ve atasözü kayıt altına almıştır (Genç, 1997, s. 5). Oğuz boyuna özel önem vererek eserinde onları geniş şekilde anlatmıştır (Akalin, 2008, s. 75) (Görsel 2).

Türklerin kökeninin Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e³ kadar uzandığını, Türklerin yirmi dört Oğuz boyundan oluştuğunu ve her boyun çeşitli kollara ayrıldığını belirtmiştir (Akalin, 2008, s. 72). Yirmi dört Oğuz boyunun tamgaları olduğunu; bu tamgalarla tanınan Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Yoş, Başkurt, Basmil, Kayı, Yakabu Tatar ve Kırgızların Rum bölgesine; Çiğil, Çiğil, Yağma, Tohsı, Uğrak, Çaruk, Uygur, Argu, Kıpçak, Çomul, Tankut, Kıtay Çin ve Tawgaç Maçin bölgelerine yakın olduğunu yazmıştır (Atalay, 1985, s. 28).

Türklerin çocuklarının doğum yaşlarıyla ölümleri, savaşları ve diğer olayları tarihlemek için on iki farklı hayvandan türetilen on iki yıllık takvim oluşturduklarını; her yıla farklı hayvan adı verdiklerini açıklamaktadır (Ülkütaşır, 1972, s. 103). Kitabı bitirdikten sonra adını önce Nahvü'l-Cevâhir koymuş, Alpaslan'ın Malazgirt zaferinden ve Anadolu'ya girişinden sonra üzerinde tekrar çalışıp birkaç yıl içinde tamamladığı esere Dîvânu Lugâti't-Türk adını vermiştir (Ercilasun, 2015, s. 14).

Türklerin iz bıraktığı topraklarda mimariden şiire pek çok alanda vücut bulan Cami bir araya getiren Dîvânu Lugâti't-Türk, Anadolu'nun kültür kaynaklarını incelemek isteyenler için vazgeçilmez bir eserdir.

Türkler ve Anadolu

“Türk dilini incelerken insan zekâsının dilde yarattığı mucizeyi görürsünüz” Max Müller.

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk'ün birinci sayfasında Hz. Muhammed'in "Allah, devletin güneşini Türk takımyıldızlarından yükseltti ve gökleri onların toprakları etrafında döndürdü. Onların adını Türk koydu ve onları yeryüzüne

3 Yafes, hem Kitâb-ı Mukaddes'te hem de Kur'an'da adı geçen Nuh'un üç oğlundan biridir. Tufan'dan sonra Ege Denizi, Anadolu ve başka yerlerdeki halkların atası olduğuna inanılan Türklerin efsanevi atasıdır ve Türk, Yafes'in oğludur (Harman, 2013 s., 175).

hâkim kıldı..." dediğini belirterek Allah'a ve Hz. Muhammed'e hamd ettikten sonra, kader güneşinin Türk burcunda doğduğunu, Allah'ın Türk hükümdarlığını gök katmanları arasına yerleştirip onlara Türk adını ve hükümdarlık verdiğini; kendi çağındaki hakanları Türkler arasından çıkarıp Türklere ulusları yönetme hakkını vererek onları, tüm insanlığa egemen kıldığını belirtmiştir. Türklerle birlikte olanın, onlarla birlikte çalışan ve onlara katılanların kutsallaştırdığını, onların arzularını Türkler aracılığıyla yerine getirdiğini açıklamıştır (Atalay, 1985, s. 3). Kâşgarlı Mahmud, kendisine yöneltilen "Sen kimsin?" sorusuna "Türk men, ben Türk'üm" cevabını vermiş ve Türk kelimesini hem tekil hem çoğul kullanarak Türk olmak ve Türk dilini konuşmakla gurur duymuştur (Akalın, 2008, s. 74).

Oğuz boyları ve Türkmenlerden oluşan Büyük Selçuklu Devleti'nin 1071'de Malazgirt ovasında savaşacağı haberi üzerine 26 Ağustos Cuma günü Bağdat'ta bir camide Selçuklu ordusunun doldurduğu cemaatle zafer namazı kılınmıştır. Selçuklu ordusunun zaferi için namaza durmuş ve Buhara İmamı'nın "Türk dilini öğrenin çünkü onların kalıcı bir hükümdarlığı olur" sözünü hatırlayarak dua etmiştir (Ercilasun, 2015, s. 14). Zaferin ardından Oğuz beyleri Anadolu'ya dağılarak Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuştur.

Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası

Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası, Anadolu Selçuklu Devleti'nin Mengücekoğulları yönetiminde 39°22'16.9"K ve 38°07'18.6"D koordinatlarında, Sivas iline bağlı Divriği ilçesinde bulunmaktadır.

Kitabesine göre 626 hicri, 1228-1243 miladi yılları arasında Süleyman Şah'ın oğlu Ahmed Şah'la eşi Melike Turan Melek ve yapıya ait vakfı kuran Fatma Hatun tarafından yaptırılmıştır. Yapının mimarı, Ahlatlı Muğis oğlu Hürrem Şah'tır. Taş ustası Ahlatlı Nakkaş Ahmet, ahşap ustası Tiflisli İbrahim oğlu Ahmet, yazı ustası Hattat Mehmed'dir.

Anadolu'da Türk-İslam sanatının tek örneği olan bu yapı, yaklaşık sekiz asırdır devrin dinî ve kültür

düşüncelerini bünyesinde barındırmaktadır. Bu yapının kurucuları, Türk-İslam sanatının özgünlüğünün tesisi ve sürdürülmesinde hem özel hem önemli yere sahiptir. Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası, süsleme unsurlarının yanı sıra "pi" değeri hesaplanarak inşa edilmesi sebebiyle plan, form, içerik, tasarım ve malzeme açısından benzersizdir.

Yapıda yer alan taç kapılardaki tasarımların ana ve ortak özelliği asimetrik, benzersiz ve eşsiz olmalarıdır. Süslemelerin çeşitliliği bunların farklı sanatkâr grupları tarafından yapıldığını göstermektedir. Portallerin yanı sıra tüm sütun kaideleri, sütun başlıkları, kubbe ve tonozların iç yüzeyleri hem farklı hem özgün üslupla süslenmiştir. Üç boyutlu, girift geometrik üslupların ve akıcı bitki figürlerinin başka örneği yoktur. Hastane odasının kubbesi, cami kubbesinin dış planıyla muhteşem bir bütünlük gösterir.

Eşsiz bir sanat eseri olan bu kültür varlığı, İslam mimarisinin en güzel inşa edilmiş alanlarından birini temsil etmektedir. Evliya Çelebi, inşasından yaklaşık dört asır sonra bu muhteşem eseri görünce "Dillerin övgüyle bağlı olduğu" ifadesiyle iltifat etmiştir (Demir, 2018, s. 85).

Sembolik Motiflerin, Dîvânü Lugâtî't-Türk'te Yer Alan Terimlerle İlişkilendirilmesi

Goethe'nin "Mimari donmuş müziktir, müzikse akan mimaridir" analizinden de anlaşılacağı üzere (Metin, 2021, s. 175), sessiz ve hareketsiz duran tüm yapılar, hem moleküler yapıları hem formları sebebiyle belki de duyulamayan bir ses, bir enerji yayar. Bu enerji, yapıların içinde yaratılmakta; manevi ve dünyevi anlam taşıyan sembolik değerleri taşıyan dekoratif unsurlarla daha da anlam kazanmaktadır.

Sonuçta tüm bu dekoratif unsurlar, geçmişte iz bırakmış veya farklı coğrafyalarda yaşamış insanların ortak kültür kökenlerinden, dillerinden, yaşam tarzlarından ve mitolojik hikâyelerinden etkilenen kolektif dekorasyon sözlüğü oluşturur. İbn Haldun, Mukaddime adlı eserinde "Tarih, bilimlerin anasıdır" ve "Her şeyin aslı esası 'esatir' dir" demiştir.

4. Esâtîr: Uydurma hikâyeler, masallar ve masal nevinden şeyler (Güzel, 2017, s. 12), kutsal gelenek, en eski vahiy, örnek gösterilecek model (Eliade, 2001, s. 11) olarak tanımlanabilmektedir.

Görsel 3-6:
Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası taç kapıları Cennet kapısı kuzey, Batı kapısı batı, Darüşşifası kapısı batı, Şah kapısı doğu yönünde bulunmaktadır. (Kaynak <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/fotograf/arama/divri%C4%9Fi>).

Anadolu Selçuklu mimarisinde süsleme unsurları, süslemenin ardındaki insan, hayvan, bitki motifleri gibi kozmolojik kavramlarla ve bunların yer/gök, uzay, varlık/yokluk, açık/gizli gibi kavramlarla bağlantısı üzerinden ilişkilendirilmiştir (Peker, 1998, s. 30). Bu bağlamda Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinde yer alan Türkçe kelimelerle Divriği Ulu Cami ve Darüşşifa'nın süslemelerinde görülen sembollerin anlamları ilişkilendirilecektir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan kapı Cami "KAPGA" büyük kapı (Atalay I, 1998, s. 425); "KAPUG" kapı (Atalay I, 1998, s. 48, 64, 94, 150, 163, 180, 218, 239, 256, 276, 337, 375, 478, 506, 511, 520; II, 1998, s. 11, 108, 135, 203, 308; III, 1998, s. 49, 57, 76, 83, 94, 167, 234, 262, 268, 280, 292, 330, 345, 348); "SEDREK KAPUG" parmaklıklı kapı (Atalay I, 1998, s. 478); "EŞİK" kapı (Atalay I, 1998, s. 42); "İLİ KAPUĞ" (Atalay I, 1998, s. 92), anahtarsız açabilecek olan kapı; "KİRİTLİĞ KAPUĞ" kilitli kapı (Atalay I, 1998, s. 506) olarak geçmektedir.

Taş kapılar, bir yapıya giriş ve çıkışı sağlayan anıtsal kapı ya da portal anlamına gelmektedir (Sözen ve Tanyeli, 1996, s. 292). Taş kapıların iç kısımlarında mihraba benzeyen ve "mihrabiye" olarak tanımlanan hücreler bulunmaktadır (Ödekan, 2008, s. 1057). Taş

kapı, sembolik olarak kendi medeniyetinin mimari ve sanatsal yapısının yanı sıra hem devletin kudretini hem beyliğin gücünü temsil etmektedir.

Anadolu Türk mimarisinin benzersiz örneğini oluşturan bu kapılar, barındırdığı farklı ve çeşitli yüksek kabartma sütunları ve sütun başlıklarıyla da ağırlıklı olarak iri plastik etki yaratmıştır (Marangoz, 2019, s. 90) (Görsel 3-6). Kapı uygulamalarında ve bezeme unsurlarında mimarinin ana malzemesi olan taş tercih edilmiştir (Marangoz, 2019, s. 100).

Ethel Sara Wolper (2005, s. 311) "Selçuklular, bir şehri aldıklarında mimari yapıların giriş kapısını büyük devasa taş kapılar şeklinde inşa etmişlerdir. Bu taş kapılar farklı semboller içermesi sebebiyle benzersizdir." betimlemesi yapmıştır. Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk'te Türk milletinin misafirlerine gönüllerini ve kapılarını ardına kadar açtığını beyan etmiştir (Doğan, 2009, s. 279).

"Dîvânu Lugâti't-Türk'te Güneş Cami "ÉRİR" güneşli taraf (Atalay I, 1998, s. 464); "KUYAŞ" Güneş (Atalay I, 1998, s. 155; 353; II, 1998, s. 337; III, 1998, s. 172); "ORNAMAK" batan Güneş (Atalay I, 1998, s. 288); "KÜN" Güneş (Atalay I, 1998, s. 69, 70, 72, 82, 100, 124, 165, 202, 245, 288, 320, 331, 340, 423, 515; II, 1998, s. 5, 9, 14, 97, 125, 128, 140, 143, 157, 163, 170,

172, 232, 293, 303, 304, 311, 313, 335; III, 1998, s. 52, 63, 77, 83, 86, 128, 167, 169, 182, 190, 247, 258, 267, 333, 3); “SAWILMAK” batan Güneş (Atalay I, 1998, s. 106; II, 1998, s. 170); “SIZMAK” (Atalay II, 1998, s. 9, 10; III, 1998, s. 182) görünen Güneş “TEGRE” (Atalay I, 1998, s. 310, 421, 424; II, 1998, s. 13, 45, 137; III, 1998, s. 285, 401, 422) disk-daire olarak geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud, Türk milleti için “Tanrı’nın devlet güneşini Türk burçlarında doğurduğu ve Türklerin üzerinde daireler gezdirip kut verdiğini” Dîvânu Lugâti’t-Türk’te ifade etmiştir (Ülkütaşır 1972, s. 3-4). Mitolojik ve folklorik olarak bakıldığında Türklerin Gök Tanrı “Tengri” inançları; yuvarlak olan her şeye sonsuz anlamlar yüklemeleri; güneşi, ayı, gezegenleri ve yıldızları kutsal saymaları inançlarının sonucu ortaya çıkmıştır.

Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasında süsleme unsuru olarak kullanılan Güneş diski, hayat ağacını oluşturan palmet motifleri arasında Cennet kapısının her iki yanında asimetrik olarak yer almaktadır. Darüşşifa kapısının her iki yanında da içe doğru asimetrik olarak geometrik bezeme unsurlarıyla detaylandırılmış daire formu uygulanmıştır. Güneşi, ay ve daire formu sembolik şekilde süsleme unsuru olarak birçok mimari yapı ve sanat çalışmalarında uygulanmıştır (Görsel 7-8).

Ayrıca güneş, rozetlerle de belirtilmektedir. Rozetlerin kullanım alanı geniş olduğundan pencere, mihrap, minber ve diğer nişlerin kemer köşelikleriyle taç kapı ve mihraplarda bordürleri süsleyen yıldız kompozisyonları içinde yan yana, düşey veya kademeli birden çok rozet kullanılmıştır (Doğan ve Yazar, 2013, s. 238).

“Dîvânu Lugâti’t-Türk”te üçgen terimleri “ÜÇGİL” müselles (eşkenar üçgen) (Atalay I, 1998, s. 105), üçgen, üç köşesi olan; “ÜÇGÜL” müselles üçgen (Atalay I, 1998, s. 105) olarak isimlendirilmiştir. Üç nokta terimleri ise “AND” ant, yemin (Atalay I, 1998, s. 42, 459); “ANDGARMAK” yemin ettirmek, ant içtirmek (Atalay I, 1998, s. 226, 312; III, 1998, s. 423); “ANDIKMAK” ve ant içmek, yemin etmek (Atalay I, 1998, s. 42, 243); “AÑARMAK” yemin

ettirmek, ant içirmek (Atalay I, 1998, s. 226); “BAÇIG KILMAK” andlaşmak, ahidleşmek (Atalay I, 1998, s. 371) olarak geçmektedir.

Üçgenin tepe noktası ruhu, tepeyi tabana bağlayan iki kenarın sınırladığı alan ruhla bedeni birleştiren noktayı, tabansa fiziksel bedeni temsil eder. Ezoterik anlamda cennet ve yerin evliliğini temsil eden bu sembol, ruh-perispri⁵ - fiziksel beden üçlüsünü simgelemektedir. (Keskin, 2021, para. 10)

Üçgenin ortasındaki küreyi çevreleyen daire, üç nokta etrafında dönerek düğüm motifi şeklini alır. Düğüm motifleri kabartmalı tekerlek benzeri dolgular içerir. Bu dolgular üç nokta şeklindedir ve üç nokta, özellikle destanlarda and içmek olarak geçmektedir. Türk töresinde, namus kavramıyla eş değer tutulan ant içmenin ve yemin etmenin gerekliliğini bildirmiştir.

“Bıçgas bitig kılurlar, (Andlaşma bitiği yazıyorlar)
And key yeme birürler, (Sağlam yemin ediyorlar)
Handın basut tilerler, (Handan yardım istiyorlar)
Basmıl, Çomul tirkeşür, (Basmıl Çomul toplamıyor)”

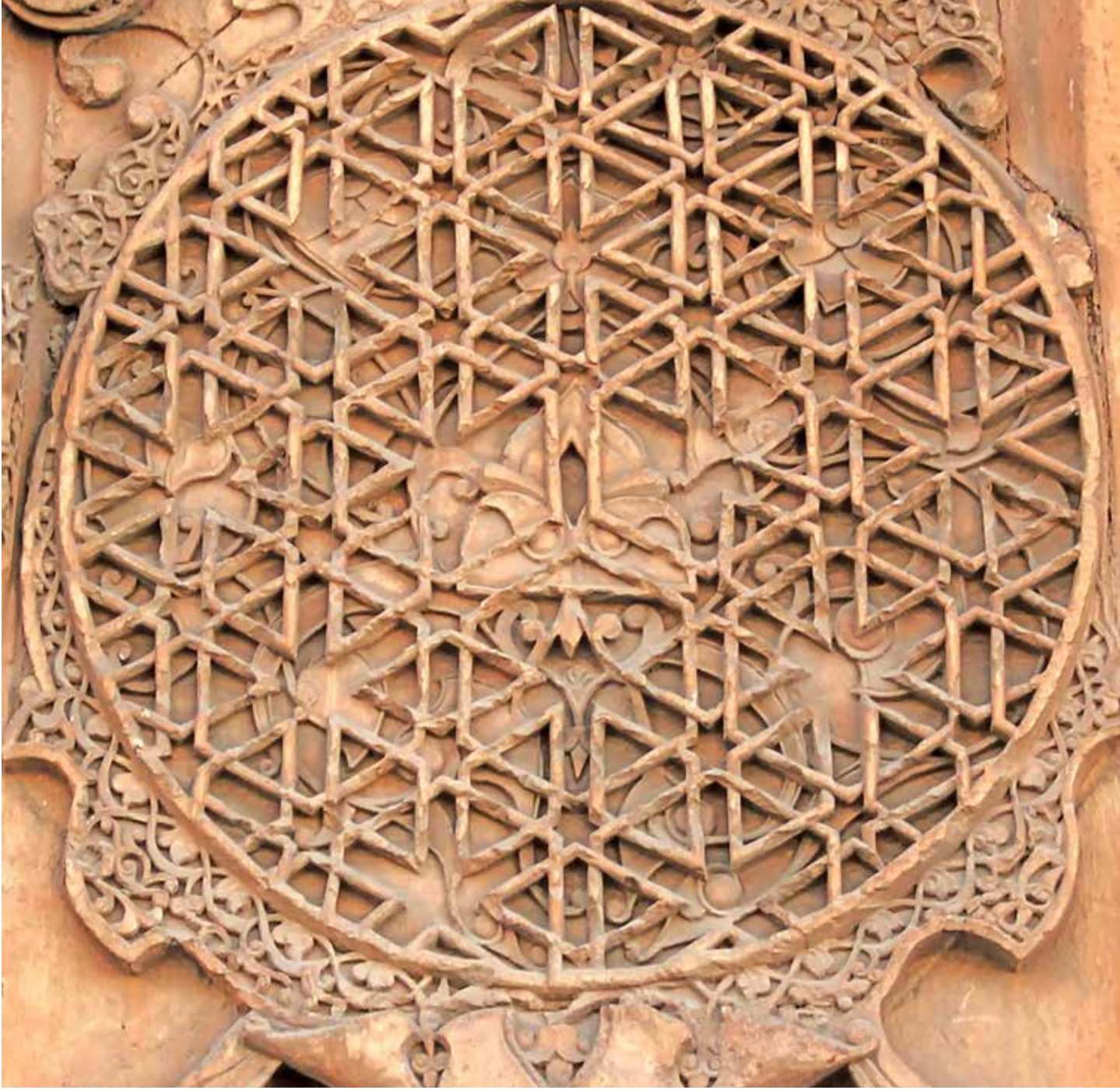
Kâşgarlı Mahmud’un bu şiiri Han’a bağlanmak, ona itaat etmek, zor durumda yardım istemek, gerektiğinde onunla birlikte savaşmak için yanında durmaya söz vermek şeklinde yorumlanmıştır (Atalay I, 1972, s. 459).

Kâşgarlı Mahmud’un kitabında, kadın ve kızların başlıca eğlencelerinden “yalnğu” adlı oyunda da üçgen formu alan içinde salıncak yapılmıştır. Ayrıca yemek kültürlerinde dahi üçgen formundan yararlanılmıştır (Kraabayeva, 2009, s. 278).

Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasında birçok alanda farklı boyutlarda, içi bezemeli ve bezemesiz şekilde uygulanan üçgen formu, nice gizemli anlamlar barındırmaktadır. Birçok alanda farklı boyutlarda bezemeli bezemesiz olarak uygulanmıştır (Görsel 9).

“Dîvânu Lugâti’t-Türk”te gezegen terimleri “BAKIR SOKUM” Merih Yıldızı (Atalay I, 1998, s. 361, 398; III, 1998, s. 40); “ERENTÜZ” Terazi Yıldızı, Müşteri Yıldızı (Atalay I, 1978, s. 76; III, S.40); “KARAKUŞ”

⁵ Perispri: Bilinç enerjiye, enerji maddeye tesir edip şekillendirince, özdeki ruh (enerji) ara bedenlere yoğunlaşarak maddeyle etkileşir. Bu ara enerji bedenlere, perispri denir.

Görsel 7-8:
Güneş diskleri. 7
numaralı görsel
Cennet kapısının
sağ tarafında, 8
numaralı görsel
Darüşşifa kapısının
sol tarafında
bulunmaktadır.

(Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/fotograf/arama/divri%C4%9Fi>).

Müşteri, (jüpiter), Mizan Yıldızı, (Libra) (Atalay I, 1998, s. 331, 332; III, 1998, s. 40, 221); "KARA KUŞ YULDUZ" Müşteri Gezegeni, Jüpiter (Atalay III, 1998, s. 221) olarak geçmektedir.

Küre, tüm noktaların merkezden eşit uzaklıkta olduğu sınırlı yüzeye sahip form olarak tanımlanır. Yarım küreyse dekoratif amaçlı olarak bitişik iki kemer arasına yerleştirilen yuvarlak ve çıkıntılı bir formdur. (Doğan ve Yazar, 2013, s. 221).

Küreler, koniler, çıkıntılar ve rozetler çeşitli yapım ve süsleme tekniklerinden oluşmaktadır. Bu teknikler, doğrudan taş yüzeyine oyma, taş yüzeyine ekleme ve daha sonra montaj olarak ikiye

ayrılır. Teknik olarak oymacılık en yaygın olanıdır. Bezeme türündeysen geometrik motifler, yıldız çeşitleri ve bitki motifleri ön plandadır (Doğan ve Yazar, 2013, s. 221).

Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasının Batı taç kapısındaki kavsaranın kilit taşına metal malzemeyle tutturulmuş küreyle kavsara üzerinde duvara gömülü dokuz küre olmak üzere toplam on iki küre bulunmaktadır (Kuban, 1997, s. 126, 130-131). Sayı ve geometrik motiflerin sembolizmini İbn Arabî “âlem katları” yani “yıldız sistemleri” olarak adlandırmaktadır (Ögel, 1994, s. 99) (Görsel 10-11).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Hilal ve Ay Cami “AY” (Atalay I, 1998, s. 82, 258, 259, 270, 288, 348, 507; II, 1998, s. 5,143; III, 1998, s. 33) gökteki Ay, Kamer ve on iki ayda bir meydana gelen dönemi temsil eder; “TÖLÜN ÂY” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 891)

dolunay olarak geçmektedir. Türklerin Ay döngülerini hesaplayarak oluşturdukları ve Orhon yazıtlarında adı geçen on iki hayvanlı Türk takvimine göre Ay adları “birinç ay” birinci ay, “bişinç ay” beşinci ay şeklinde belirtilmiştir. (Artvin Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, t.y,)

Türklerin tarihinde geçen önemli kişiler ve unsurlar gezegenler ve gökyüzü sakinleriyle adlandırılmıştır. Verbitskiy'in derlediği Altay Yaratılış Destanı'nda;

“ Dünya yaratılınca, Tanrı rahatı seçti,
Oturmak için yine, Altın-Dağına geçti.
Çok büyük bir dağ idi, Altın-Dağ dedikleri,
Ay ile Güneş'e değer, gökteydi delikleri
(Gültekin, 2015, s. 72)

şeklinde gök dünyasıyla ilişkilendirilmiştir.

Görsel 9: Üç nokta, üçgen formu ve daire formu. Batı kapısının sol üst tarafında bulunmaktadır. (Fotoğraf: Kifayet Özkul).

Görsel 10-11:
Daire formunda
gezegen sembolleri.
Batı kapısında
bulunmaktadır,
(Fotoğraf: Kifayet
Özkul).

Türk tarihçisi Aybek-üd Devâdârî tarafından kayda geçirilen ve Türk bilim insanı Uluğ Han Ata Bitikçi'nin kaleme aldığı Ay-Atam Efsanesi'nde "Su, ateş, toprak ve rüzgâr bir araya gelerek insana hayat verdi. Dokuz ay sonra bir insan ortaya çıktı. Ona Ay-Baba adını verdiler. Ay-Baba gökten indi ve yere yerleşti" sözlerinde insan ve gökyüzü ilişkilendirilerek insanın yaratılışı anlatılmıştır.

Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasında bütün bezeme unsurlarında büyük ve küçük boyutlarda hilal formları görülmektedir (Görsel 12).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te kadın figürü; "ABA (Atalay I, 1998, s. 86), ANALAMAK (Atalay I, 1998, s. 311), APA (Atalay I, 1998, s. 86), ANA (Atalay I, 1998, s. 32, 93, 169, 236, 278, 508; II, 1998, s. 96. 175; III, 1998, s. 18, 33, 210, 212. 272), HANA (Atalay I, 1998, s. 32) ve "UMA" ana (Atalay I, 1998, s. 92); "OGLAGU KATUN" asil kadın (Atalay I, 1998, s. 138); "ANAÇ" anacık (Atalay I, 1998, s. 52); "BOŞ" boşanmış kadın (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 594); "ECE" kız kardeş (Atalay I, 1985, s. 87); "EMİĞLİĞ" emziren kadın (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 638); "ERTİNİ ÖZÖK" inci gibi güzel kadın (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 643); "EŞİLER" hanım kadın (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 647); "EWLÜĞ" kadın (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 651); "KİŞİ" (Atalay III, 1998, s. 224) ve "URAGUT" kadın, zevce (Atalay III, 1998, s. 54); "TUGSÂQ" dul kadın (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 638); "KATUN" Alp Er Tunga efsanesindeki Afrasyab soyundan gelen kadın (Turan, 1995, s.

81); "KATUN QUNÇUY" soylu kadın (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 693) olarak geçmektedir.

Türk toplumunda, Dîvânu Lugâti't-Türk 'te de pek çok yerde dile getirildiği gibi kadın, toplum, aile, iş ve sosyal statü açısından her zaman hak ettiği değeri görmüştür (Erdoğan, 2016, s. 207). Havva'yla başlayan kadın hikâyesi Gök Tanrı inancının ana kültürünün merkezinde yer alır (Gültepe, 2015, s. 406). Türk destanlarında büyük kahramanların eşlerinin ve Türk çocuklarının annelerinin yaratıcının gönderdiği ilahi ışıktan doğduklarına inanılır (Gültepe, 2015, s. 587).

Oğuz Kağan'ın ilk eşi ona gökten inen mavi ışık içinde görünmüştür. İkinci eşiye bir ağaç kovuğunda bulunmuştur (Gültepe, 2015, s. 601). Türk destanlarında adı geçen Alpler de eşlerini hep kahraman, savaşçı, cesur ve manevi özelliğe sahip kadınlardan seçmişlerdir.

Yaratılış Destanı'ndaki ak-ana, ışıktan bir kadının sembolüdür (Gültepe, 2015, s. 588). Göktürk İmparatorluğu'nu kuran Türklerin Oğuz soyundan gelen Aşina ailesindeki kadınların da dışı kurttan köken aldığına inanılmaktadır (Gültepe, 2015, s. 588). Türk törelerinde kadın, kendisini at binmekte, ok atmakta yenemeyen erkeklerle evlenmemiştir (Gültepe, 2015, s. 48).

Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasında sağ sütunda, üçgen form arasında yer alan kadın figürünün

Görsel 12: Hilal (Ay) Formu. Bu motif, Cennet kapısının sağ ve solunda asimetrik olarak uygulanmıştır (Fotoğraf: Kifayet Özkul).

darüşşifayı ve vakfı kuran kadınları temsil ettiği düşünülmektedir. Türk geleneğinde ve İslam ahlakında kadına verilen değer erkeklerle eşit düzeyde olduğunu göstermek için figürler aynı oranda ve aynı yükseklikte uygulanmıştır (Görsel 13).

Dîvânü Lugâti't-Türk'te erkek karakter; "ATA" (Atalay I, 1998, s. 32, 86, 206, 288, 508; II, 1998, s. 80; III, 1998, s. 87, 210, 383) ve "ATAKI" Baba (Atalay I, 1998, s. 136, 262, 445; II, 1998, s. 120, 178, 196, 311; III, 1998, s. 87, 210, 212, 272, 291); "HATA" ata (Atalay I, 1998, s. 32); "ER" (Atalay I, 1985, s. 35) ve "EREN" erkek (Atalay I, 1985, s. 73); "ERNĞEN" bekâr erkek (Atalay I, 1985, s. 187); "BEÇEL" hadım edilmiş erkek (Atalay I, 1985, s. 392); "İÇİ" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 42) ve "İNİ" erkek kardeş (Atalay I, 1985, s. 282); "KÜDEĞÜ" güveyi (Kraubayeva, 2009, s. 150); "OĞLA" genç erkek (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 770); "OĞUL" (Atalay I, 2014, s. 771) ve "OGIL KIYA" oğulcuk (Atalay I, 1985, s. 88); "URI" erkek evlat (Atalay I, 2014, s. 771); "URI OGLAN" erkek çocuk (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 43); "YURÇ" küçük erkek kardeş ve küçük kayın (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 989) olarak geçmektedir.

Yaratılış Destanı, Altay Destanı, Ay Atam Destanı, Alp Er Tunga Destanı, Maaday-Kara Destanı, Oğuz Destanı, Manas Destanı, Dede Korkut Destanları, Şu

Görsel 13: Kadın figürü. Darüşşifa kapısında sağ sütunun üzerinde bulunmaktadır. (Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/fotograf/arama/divri%C4%9Fi>).

Destanı, Oğuz Kağan Destanı, Ergenekon Destanı, Bozkurt Destanı, Türeyiş Destanı ve Göç Destanı'ndan oluşan Türk destanlarının her birinde erkek figürleri destana özgü isimler ve özelliklerle yer almıştır.

Oğuz boylarına yakınlık duyduğunu Dîvânü Lugâti't-Türk 'te yazan Kâşgarlı Mahmud, Anadolu Selçuklu Türklerinin soyunun, Oğuz Kağan'ın ilk eşinden olan "Gün, Ay ve Yıldız"; ikinci eşinden olan "Gök, Dağ ve Deniz" olmak üzere altı erkek çocuğundan oluşan "Boz Oklar" ve "Üç Oklar" boylarından geldiğini belirtmiştir (Gültepe, 2015, s. 377). Oğuz-Kağan destanında bu kutsal kişiler için "Göğün oğlu", "Ay'ın oğulları" tabiri kullanılmıştır.

Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasında kullanılan erkek figürleri, Darüşşifa kapısının üzerindeki sol sütunda ve bir üçgenin içinde yer almaktadır. Türk geleneğinde ve İslam ahlakında kadın ve erkeğin eşit olduğunu göstermek için figürler eşit oranda ve boyda uygulanmıştır (Görsel 14).

Dîvânü Lugâti't-Türk 'te Yıldız Cami "TEMÜR KAZÑUK (KAZUÑUK) (Atalay III, 1998, s. 383) ve "TEMÜR KAZUK" Kutup Yıldızı, Demir Kazık (Atalay III, 1998, s. 40); "TÜPLÜĞ" Tüplüğ Yıldızı (Atalay III, 1998, s. 40); "ÜLKER" Ülker Yıldızı, Süreyya yıldızı, Sirius (Atalay I, 1998, s. 95; III, 1998, s. 40);

Görsel 14: Erkek figürü. Darüşşifa kapısının sol sütununun üzerinde bulunmaktadır. (Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/fotograf/arama/divri%C4%9Fi>).

“YARUK YULDUZI” Tan Yıldızı (Atalay I, 1998, s. 96); “YETİGEN” ve YETİKEN” Yedi Kardeşler (Atalay III, 1998, s. 247); “YULDUZ” Yıldız (Atalay I, 1998, s. 96; II, 1998, s. 303; III, 1998, s. 40, 149, 378); “KARAKUŞ”, Müşteri (Jüpiter), Mizan Yıldızı (Libra) ve Jüpiter (Atalay I, 1998, s. 331, 332; III, 1998, s. 40, 22; III, 1998, s. 221); “KARAKUŞ YULDUZ” Karakuş ve Tavşancı (Atalay I, 1998, s. 331; III, 1998, s. 221) olarak geçmektedir.

Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk 'te Oğuz boylarından bahsederken boy sayısının yirmi iki olduğunu, diğer ikisinin Zülkarneyn'in gelmesinden korkarak topraklarını terkeden Hakan'ın ardından yola düşen iki boy olduğu için ötelendiklerini belirtmiştir (Akalin, 2008, s. 83). Bu durumda yapının Darüşşifa kısmında yer alan yirmi iki yıldızın yirmi iki Türk boyunu temsil ettiği ve Gök Tanrı inançları sebebiyle gökkubbe formunda görünen kabartmalı kavsaranın da çatısı altında toplandıkları çadır veya gökkubbe olduğu düşünülebilir (Görsel 15).

Görsel 15: Yıldız Formları. Darüşşifa kapısının üzerinde kavsara altında bulunmaktadır. (Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/fotograf/arama/divri%C4%9Fi>).

Ayrıca her yıldız, üç katman olarak tasarlanmıştır. Dolayısıyla üç katmanlı yirmi iki yıldız toplam altmış altı yıldız etmektedir. Numeroloji sisteminde ve ebced hesabında altmış altı, “Allah” isminin sayısal karşılığıdır. Bu yönüyle mimar ve sanatçı dinî inançlarından dolayı kapıda, sembolik olarak yaratıcıdan bahsetmektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kartal terimi; “QARA QUŞ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 700) ve “AHTERÎ” kartal (Atalay I, 1998, s. 331); “KOLBALA” yani elde büyütülen kartal (Kraubayeva, 2009, s. 262); “KUŞ” kartala benzeyen alacalı bir kuş (Atalay I, 1986, s. 175) olarak ifade edilmektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk 'te yer alan kuş adları Türk kültüründe önemli yere sahiptir. Eserdeki “Kuş kanatın er atın” (Kuş kanadıyla uçar er kişi atıyla gider) sözünde de hem kuşun hem atın önemi beyan edilmiştir (Atalay I, 1998, s. 34). Genel olarak güç, kut ve talih simgesi olarak anılan kuşlardan yırtıcı olanlar Oğuz Türk boylarının ongunu olmuştur (Mor, 2016, s. 75). Oğuz Türkleri arasında sadece simge olan kuşların adları vardır ve Selçukluların ilk döneminde Çağrı (Çakır), Sungur, Tuğrul, Doğan, Bozkuş adları insanlara verilmiştir (Kibar, 2005, s. 21) Reşideddin'e göre Oğuz boylarından Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı'nın simgesi kartaldır (Mor, 2016, s. 79).

En uzun yaşayan kuşlardan olan kartal, çok keskin gözlere ve görüşe sahiptir. Üç yüz derecelik açıya sahip ve istenen görüntüyü altı ila sekiz kat büyütebilen gözlerinin birinde dahi bir milyondan fazla görüntü hücresi vardır. Çok yükseklerde uçan kartallar,

dünyayı en ince ayrıntısına kadar tarayabilen güçlü gözlerle sahiptir. 4500 metrede uçan bir kartal, gözleriyle otuz bin hektarlık alanı tarayabilir. Ayrıca denize, göle, nehre dalebilir ve radar hassasiyetiyle en ufak hareketi bile tespit edebilir (Mor, 2016, s. 78). Tüm bu yetenekleriyle bir kartal, iki başlı tasvir edildiğinde tüm yetenekleri iki katına çıkar.

Türklerin ulusal simgelerinden olan kartal, yaratıcıyla insan arasında elçi olarak kabul edilir. (Alsan, 2017, s. 94). Anadolu Selçukluları Dönemi'nde yapıları süsleyen figürler, repertuarın zenginliğine, figürlerin sembolik değer ve anlamlarına önem verilerek yapılara titizlikle dâhil edilmiştir.

Selçuklu Devleti'ni temsil eden figür, Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasının Batı kapısının her iki yanında farklı kompozisyonlarda yer almaktadır. Kartal figürleri hem egemenliği, gücü ve otoriteyi, hem de adalet için halkını koruyan ve kollayan keskin görüş açılarını sembolize ederken; sembolik olarak da düşmanlarına karşı tetikte olmayı ifade etmektedir (Görsel 16-17).

Başlı yıldıza benzetilen kartalın güneye bakan başı "Nesr-ül vâki", batıya bakan başıysa "Nesr-üt-tair" dir. Bürküt, merküt, karakuş gibi isimleri olan kartal, çok medeniyette yer almıştır. (Luggat, t.y)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te şahin/doğan figürü; "ÇAFLI" Şahin (Atalay I, 1998, s. 431); "LAÇIN" şahin; (Atalay I, 1998, s. 410) "ÇAĞRI ve ÇAKIR" doğan kuşu (Atalay I, 2006, s. 421); "KIRGUY, KARKUY, KARGUY, KIRKUY" atmaca (Ögel, 1998, s. 355-368) olarak geçmektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, Avşar boyunun amblemi "CURE-LAÇIN" olup, Çağatay lehçesinde "CURE, ÇURE" beyaz doğanlara verilen addır. Yiva boyunun ongunu "TOYGUN KUŞU, BEYAZ ATMACA"; Kınık boyunun ongunu "CURE-DOĞAN" açık renkli atmacadır (Ögel, 1998, s. 360). Reşiddedin'e göre Oğuz boylarından Kayı, Bayat, Alkaravlı, Karavil'i'nin simgesi şahindir (Mor, 2016, s. 79). Türkistan Türk toplumlarında özellikle Kazaklarda, Kırgızlarda ve Uygurlarda şahin, doğan, atmaca gibi kuşlar avcı kuş olarak kullanılmaktadır (Mor, 2016, s. 77).

Görsel 16-17: Çift Başlı Kartal figürü. Batı kapısının sağ ve sol yan duvarlarında bulunmaktadır (Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/fotograf/arama/divri%C4%9Fi>).

Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasında Batı kapısı girişinde, sol tarafta devleti temsil eden çift başlı kartalın yanında yer alarak pençesini kaldırmış şahin figürü; devletin, adaletten şaşması durumunda bir beylik olarak ona müdahale edeceği şeklinde yorumlanmaktadır (Görsel 18).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te motif cami "ATILMAK" çiçek (Atalay I, 1998, s. 21,193); "ARKUK" iki duvar veya iki direk arasına çapraz olarak konulan ağaç (Atalay I, 1998, s. 21,109); "AV(Ş)N" ağaç; "SEKİZ, SEKKİZ" (Atalay I, 1998, s. 84) sekiz, sekiz köşeli yıldız olarak görülmektedir.

Görsel 18: Şahin, atmaca, doğan veya kartal. Batı kapısının giriş kısmında, sol taraf yan duvarda bulunmaktadır (Fotoğraf: Kifayet Özkul).

Pek çok uygarlıkta güneş ve alt üçgen erkeği, ay ve üst üçgen dişiyi simgelemekte olup, alt ve üst iki üçgenin birleşmesiyle oluşan ve “Süleyman mührü” olarak da bilinen altı köşeli yıldız, bir daireyi tamamlamakta ve dünyayı, hatta evreni temsil etmektedir.

Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasında, darüşşifa kısmında, kapının her iki yanında bulunan hilal ve ay formlarının içinde küçük palmetlerle işlenmiş altı uçlu yıldız formundaki Süleyman mührü görülmektedir (Görsel 19). Cennet bahçesini anlatan ya da Hz. Süleyman’a verilen özel yeteneklerden dolayı yaratılmış bütün canlılara hükmettiği tasvir edilmiş olabilir.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’te zaman, güneş saati ve yelpaze terimi, “KÖÇ” saat (Atalay II, 1986, s. 353) olarak geçmektedir.

Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasında, birçok bilim dalı hayata geçirilmiştir. Bunlardan biri de darüşşifada ana eyvanda bulunan zaman yelpazesidir. Güneş ışığı, denge sütununun bulunduğu dış pencereden süzülerek iç pencereyi de geçerek yelpazeye yansır. Güneş ışığı döndükçe yansıyan bu ışık zamanı gösterir (Görsel 20).

Bu nedenle Kur’an-ı Kerim’in Yunus suresi 10. ayetinde şöyle buyrulur: “Güneşi ışıklı, Ay’ı da parlak kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için Ay’a birtakım menziller takdir eden O’dur. Allah bunları, ancak bir hikmete binaen yaratmıştır. O, bilen bir kavme ayetlerini açıklamaktadır.” Kendi muhasebemizi yapmak için zamanın hesabını bilmek gerekmektedir. Rahman suresi 5. ayetinde “Nasıl ki Güneş ve Ay belli bir hesaplara akmaktaysa, siz de rastgele yaşayamazsınız” açıklamasına belki de yelpaze formundaki zaman döngüsü ithafta bulunmuştur. (Siyer-i Nebi, t.y, para. 7)

Her yanımda kudretini ve sanatını sergileyen Allah’ın yaratışındaki mükemmellik ve sonsuz hikmeti sanatla birleştirilerek zengin bir motif repertuarıyla yapıda sunulmuştur. (İnsan ve Evren, 2011, para.5)

Dîvânu Lugâti’t-Türk ‘te yazı cami “ALAN (Atalay II, 1998, s. 135), BİTİG-BİTİK (Atalay I, 1998, s. 71, 156, 186, 197, 202, 212, 226, 232, 302, 384, 459; II, 1998, s. 7, 21, 39, 75, 88, 95, 113, 119, 127, 131, 133, 139, 140, 145, 149, 160, 298, 318, 320, 321, 325, 333; III, 1998, s. 59,

Görsel 19: Süleyman Yıldızı ve Hayat Ağacı motifi, çiçek motifi, iç içe iki üçgen ve daire sembolü. Darüşşifa kapısının sağ ve sol tarafında asimetrik olarak uygulanmıştır. (Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/fotograf/arama/divri%C4%9Fi>).

Görsel 20: Zaman yelpazesi veya güneş saati.
Darüşşifanın içinde, büyük evvanda bulunmaktadır
(Fotoğraf: Kifayet Özkul).

64, 94, 105, 254, 305, 353, 43) ve YAZI” yazı, yazış (Atalay II, 1998, s. 355); “BİTİKLİK” yazı yazılmak için hazırlanan alan (Atalay I, 1998, s. 508); “BİTİMEK (Atalay II, 1998, s. 325) ve BİTİNMEK” (Atalay II, 1998, s. 139, 140, 141, 160) yazılmak, yazmak, “BİTİTGÜ” (Atalay II, 1998, s. 321;) yazı yazdıracak yer; “BİTİTMİŞ ve BİTİTMİŞ BİTİK” (Atalay II, 1998, s. 320) yazılmış yazı, eser olarak geçmektedir.

Türk dilinin mükemmelliği, matematikle bütünleşmesinden kaynaklanmaktadır. İlk yazının Sümerler tarafından bulunmasından sonra Akadlar, İskitler, Aramiler, Asurlular, Fenikeliler, Hunlar, Göktürkler vb. pek çok uygarlık günümüze kadar pek çok dil yaratmıştır. Bu bağlamda Yedisu ve Güney Sibirya bölgelerindeki Türkler, kendi kök sözcükleriyle Türk alfabesini oluşturmuşlardır. (Kaşgarlı Mahmut, t.y.)

Türk dilinin gelişimi, evrimi ve değişimi şüphesiz Türklerin devlet kurma, örgütlenme ve becerilerini geliştirmeyeteneklerini artırmıştır. Dilin gelişiminde atalarımızın genetik payı bulunmaktadır. Antik Çağ’da Fergana ve İdil Nehri vadilerinin bereketli topraklarında

gelişen Türk damga harfleri, daha sonra Talas, Lena, Yenisey, Selenga, İrtiş nehirleri boyunca yayılmıştır. 2500 yıl boyunca Göktürkler tarafından geliştirilip değişim geçirerek kullanılan tamgalar ve işaretler, semboller ve ikonlarla yazılıp okunmuştur. Artık tamamen yok olan eski Türk alfabelerimizin kökeninde binlerce yıllık kültürümüz bulunmaktadır. (Kaşgarlı Mahmut, t.y.)

Dîvânu Lugâti’t-Türk ‘te, bütün Türk lehçelerinde kullanılan harflerin on sekiz olduğu ve bunların Türk yazısını meydana getirdiği, Türk yazısının bu harflerle yazıldığı bildirilmektedir. Kâşgar’dan yukarı Çin’e dek, çepeçevre bütün Türk ülkelerinde hakanların ve sultanların yarlık (ferman) ve mektupları bu yazıyla yazılmıştır. (Türk Dil Kurumu, t.y.)

Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasında, kitabe olarak her kapıda, minber ve mihrapta, sütunların üzerinde yer alan yarım yıldızların arasında yer alan yazı karakterleri, birbirinden farklılıklar göstermiştir. Selçuklu sanatında kullanılan ve Selçuk-i sülüsü adı verilen yazı stili sarmal dallarla uygulanarak süslemeyle yazı arasında uyum sağlanmıştır (Görsel 21).

Görsel 21: Yazı; taç kapılarda, minber, mihrap tonoz ve palmetlerde yer almıştır, (Fotoğraf: Kifayet Özkul).

Kapılarda, kilit taşlarında ve mihrapta taş oyma olarak çeşitli yazı türleri; iç duvarlarda doğal renkli boyalar, minberdeyse ahşap oyma kullanılmıştır.

Sonuç

Kâşgarlı Mahmud'a ait olan Dîvânu Lugâti't-Türk adlı başyapıt Türk kimliği ve önemini; kendi dönemine nasıl baktığını, deneyim ve gözlemlerini coğrafya, siyaset, ideoloji, kültür ve dil üzerinden incelemektedir. Ayrıca Türk devletlerini, dinini, tarihini, hanlarını, boylarını, sosyal ilişkilerini, geleneklerini, sanatını, coğrafyasını, mitolojisini, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgileri ihtiva eden; döneminin tıbbi ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren bu ansiklopedik eser, Türk kimliği ve tarihinin önemini gözler önüne serer. Maverâünnehir, Buhara, Semerkant ve Kâşgar gibi Türk şehirlerinin yükselişi, İslam kültürünün etkisiyle de önemli kültür merkezleri hâline dönüşümünü sağlamıştır.

Anadolu'nun fethiyle meydana gelen mimarileşmeye de etki eden bu kültür sentezi, mimari yapılar üzerinde varlığını göstermiştir.

Bu yapılardan Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu (UNESCO) listesine giren ilk Türk eseri olan Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası, yine UNESCO'nun 2024'ü, Dîvân-ü Lûgat-it-Türk yılı olarak ilan etmesi sebebiyle her iki değerli ve önemli eser, bu çerçevede incelenmiştir.

Bu bağlamda, Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasında kullanılan figüratif motifler, geometrik formlar, yazı karakterleri, bitkisel motiflerin tanımlamaları, Türklerin ilk sözlüğü olan Dîvân-ü Lugâti't-Türk'te geçen Türkçe yazımlarıyla karşılaştırılmıştır. Bir motifin, formun, yazının ya da figürün Dîvân-ü Lugâti't-Türk'te birçok yerde Türkçe karşılığı bulunması dil zenginliğini de açıkça göstermektedir. Divriği Ulu Cami ve Darüşşifasında bazı noktalara konulan boy tamgalarına da açıklık getiren Dîvânu Lugâti't-Türk, dil bütünlüğünün oluşturduğu matematikle, yapının mimari ve bezeme unsurlarında görülen matematiksel değerle de bağdaşmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akalın, Ş. H. (2008). *Bin yıl önce bin yıl sonra Kaşgarlı Mahmut ve Dîvân-ü Lugât-it-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akalın, L. S. (1993). *Türk folklorunda kuşlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akün, Ö. F. (2022). *Kâşgarlı Mahmûd. İslam ansiklopedisi*. C. 25. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 9-15.
- Alsan, Ş. S. (2017). *Türk mimari süsleme sanatında ikonografik figürler*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Atalay, B. (1985). *Dîvân-ü Lugât-it-Türk tercümesi* (C. II). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1986). *Dîvân-ü Lugât-it-Türk tercümesi* (C. I-II-III-IV). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1998). *Kâşgarlı Mahmûd: "Dîvân-ü Lugât-it-Türk" tercümesi* (C. I-II-III-IV). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Atalay, B. (2006). *Kâşgarlı Mahmûd: Mahmudü Lûgati't Türk* (5. bs.). Ankara: TDK Yayınları.
- Demir, A. (2018). Selçuklu dönemi vakıflarında kadınların yeri: Divriği Ulu Câmii ve Dârüşşifası örneği; vakıf kuran kadınlar. *Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Bezm-i Âlem Vakıf Üniversitesi. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi. Vakıf Kuran Kadınlar Sempozyumu*. İstanbul. ss. 85-102.
- Doğan, N. Ş., ve Yazar T. (2013). Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi mimari süslemesinde küre, küre ve koni kesiti/kabara, rozet. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (19), 221-244. <https://doi.org/10.20427/turkiyat.681204>
- Eliade, M. (2001). *Mitlerin özellikleri* (S. Rifat, Çev.). İstanbul: Om Yayınevi.
- Ercilasun, B. A. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmûd: "Mahmud-ü Lûgat-it-Türk"*. Ankara: TDK Yayınları.
- Erdoğan, İ. (2016). "Divan-ü Lûgat-it-Türk"te kadın ile ilgili kavramlar. *Dini Araştırmalar Kadın Özel Sayısı*. 197-207. <https://doi.org/10.15745/da.1529190>
- Genç, R. (1997). *Kâşgarlı Mahmûd'a göre 11. yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Gültepe, N. (2007). *Kızıl Elmanın izinde - Turan dünyasının onbin yıllık sırrı*. İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Gültepe, N. (2015). *Türk mitolojisi - yeni araştırmalar ışığında* (C. 5). İstanbul: Ceylan Matbaa.
- Güzel, B. (2017). *Antik Yunan Mitolojisinde Theseus*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Haldun, İ. (2021). *Coğrafya kaderdir* (M. Topal, Çev.). İstanbul: Destek Yayınları.
- Harman, Ö. F. (2013). *Yâfes. İslam Ansiklopedisi*. C. 43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 174-175.
- Kibar, O. (2005). *Türk Kültüründe ad verme kişi adları üzerine bir tasnif denemesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kraubayeva, G. (2009). *Kâşgarlı Mahmûd'un "Divan-ü Lûgat-it-Türk"ünde yer alan sosyal ve iktisadi hayat ile ilgili söz varlığının günümüz Kazak toplumu içinde değerlendirilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Kuban, D. (1997). *Divriği mucizesi: Selçuklular çağında İslam bezeme sanatı üzerine bir deneme*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Marangoz, E. B. (2019). *Konya ve merkez ilçelerindeki (Karatay, Meram, Selçuklu) Anadolu Selçuklu dönemi sütun ve sütunçe başlıkları*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Metin, S. A. (2021). Müzik Verilerini Kullanan Kullanıcı Etkileşimli Duvar Tasarımı. *Journal of Computational Design*. 2(2), 173-198. <https://doi.org/10.53710/jcode.969320>
- Mor, G. (2016). *Divanü Lûgati't Türk'te kuş adları üzerine bir inceleme*. *Social Science Studies* 4(7), 74-95.

- Ödekan, A. (2008). *Mihrabiye. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: Yem Yayınları.
- Ögel, S. (1994). *Anadolu'nun Selçuklu çehresi*. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Ögel, B. (1998). *Türk Mitolojisi* (C. 1). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özkul, K. (2020). Sivas Divriği Ulu Cami Ve Darüşşifası Bezemeleri. *International Journal of Volga - Ural and Turkestan Studies*, 2(3), 56-81. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1347490>
- Peker, A. U. (1998). Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde anlam. *Arkeoloji ve Sanat*, 85, 29-38.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (1996). *Sanat kavram ve cami sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Şagırova, B. (2002), Mahmud Kaşgari Üzerinde Yapılan Filolojik Araştırmalar, *Kazakistan Okulu*, 4, ss.64.
- Turan, O. (1995). *Türk Cihan hâkimiyeti mefkuresi tarihi*. İstanbul.
- Ülkütaşır, M. Ş. (1972). *Büyük Türk dılcısı Kâşgarlı Mahmut* (C. II). Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Wolper, E. S. (2005). Understanding the Public Face of Piety: Philanthropy and Architecture in Late Seljuk Anatolia. *Mésogeios*, (25), 311-336.
- Wrsuch E. L. V. (1893). *Der Türk-Dialect, Türk Lehçeleri Lugati Tecrübesi* (C. IV). Petersburg.
- İnternet Kaynakları
- Artvin Çoruh Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. (2023). *Divânu Lugâti't-Türk: Türk Dünyası Haritası-Haberler*. Erişim tarihi: 09.06.2024 <https://tde-abd.artvin.edu.tr/tr/fotohaber/divanu-lugati-t-turk-turk-dunyasi-haritasi>
- Türk Dil Kurumu. (tarih yok). *Divânu Lugâti't-Türk*. Erişim tarihi: 09.06.2024 <https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud-ve-divanu-lugatit-turk/>
- Kâşgarlı Mahmûd. (tarih yok). *Eski Türk harfleri neden yok oldu?* Erişim tarihi: 09.06.2024 <https://kasgarlimahmut.com/eski-turk-harfleri-neden-yok-oldu/>
- Kâşgarlı Mahmûd. (tarih yok). *Uzaylıların dili Türkçe*. Erişim tarihi: 09.06.2024 <https://kasgarlimahmut.com/uzaylilarin-dili-turkce/>
- Millet Yazma Eserler Kütüphanesi. (tarih yok). Erişim tarihi: 09.06.2024 https://www.yek.gov.tr/Home/Index_?n_id=166
- Keskin, Kenan. (2001). Metafizik ve fizik ilişkisi 2. Sufizm ve İnsan. Erişim tarihi: 09.06.2024 <http://sufizmveinsan.com/fizik/metafizik2.html>